

РОЗДІЛ 1

ЗАГИБЕЛЬ ІМПЕРІЇ

Була 19:00 за московським часом, католицьке Різдво, 25 грудня 1991 року. Михайло Горбачов, колишній генеральний секретар Комуністичної партії СРСР, а незабаром і колишній президент Радянського Союзу, сидів за робочим столом у кремлівському кабінеті та зачитував перед телекамерами підготовлену заяву.

Горбачов звернувся до слухачів «дорогі співвітчизники, співгромадяни». Фактично він говорив до всього світу: CNN транслювала його коротке звернення в прямому ефірі. Радянський лідер залишав пост президента СРСР. О 19:12, коли Горбачов закінчив виступ, Радянський Союз офіційно припинив існування. Комуністичного режиму, що врятував від розпаду царську Російську імперію, виріс у наддержаву й погрожував світові ядерним знищенням, не стало. Менш ніж за пів години над Кремлем спустили червоний прапор, щоб замінити його на біло-синьо-червоний, прапор Російської Федерації, подібний до триколірного прапора Російської імперії до її розпаду внаслідок революції 1917-го¹.

У дванадцятихвилинній промові перший та останній президент СРСР заявив, що йде у відставку з «принципових міркувань». Він прагнув зберегти «Союзу державу й цілісність країни», однак не зміг цього зробити. «Події пішли іншим шляхом. Запанувала лінія на розчленування країни й роз'єднання держави, з чим погодитися не можу». Горбачов залишав посаду президента країни, законне існування якої вже породжувало запитання. Раніше того місяця її розпустили лідери п'ятнадцяти республік, що утворювали СРСР².

Розпад Радянського Союзу вже тривав певний час, проте став невідворотним 1 грудня 1991 року, коли громадяни України, другої за чисельністю республіки після Росії, пішли на виборчі дільниці вирішувати, чи хочуть вони, щоб їхня країна стала незалежною.

Явка перевищила 84 відсотки виборців, і понад 92 відсотки з них проголосували за незалежність. Навіть жителі українського Донбасу, що межує із західним кордоном Росії, висловилися за незалежність з більшістю майже 84 відсотки. У Криму, єдиному регіоні України, де переважає російське населення, незалежність підтримали 54 відсотки виборців. У Севастополі, порту приписки Чорноморського флоту, результати були ще кращі: незалежність України підтримали 57 відсотків виборців³.

Таке голосування шокувало Горбачова, але не російського президента Бориса Єльцина, колишнього протеже Горбачова, а з часом його запеклого супротивника. За кілька днів до того про ймовірний результат Єльцина поінформувала радниця Галина Старовойтова, антропологиня й демократична активістка. Почувши прогнози, Єльцин їй не повірив. «Бути цього не може! — вигукнув тоді він. — Це ж наша братня слов'янська республіка! Там росіян відсотків 30. Крим російський! Усі, хто живе на схід від Дніпра, тяжіють до Росії!» Старовойтовій знадобилося 40 хвилин, щоб переконати свого керівника: дані опитування вказують на один можливий результат — вирішальну перемогу прихильників незалежності. Єльцин прийняв рішення на місці: він визнає незалежність України й зустрінеться з майбутнім українським президентом Леонідом Кравчуком, щоб утворити новий союз, відмінний від очолюваного Михайлом Горбачовим⁴.

Зустріч відбулася 7 грудня й тривала наступного дня в Біловезьких мисливських угіддях на білорусько-польському кордоні. Білоруські лідери, зокрема голова парламенту республіки Станіслав Шушкевич, приймали президентів Росії та України, які разом зі своїми радниками вирішували долю СРСР. Коли Кравчук відмовився приєднатися до реформованого союзу, як те пропонував Горбачов, помічник Єльцина Геннадій Бурбуліс закликав узагалі розпустити СРСР. Наляканий почутим, голова білоруського КДБ повідомив про зрадницьку пропозицію керівництво в Москві, але активної реакції не було: прихильників Горбачова в коридорах влади радянської столиці лишалося небагато. На зміну Радянському

Союзу з'явилася Співдружність Незалежних Держав — регіональна міжнародна організація, а не нова держава. Менш ніж за два тижні до Співдружності як засновники долучилися лідери центральноазійських республік. У Горбачова більше не лишилося союзників і в республіках. Схилившись перед неминучим, він пішов у відставку 25 грудня 1991-го⁵.

Оцінюючи останній рік Радянського Союзу, помічник Горбачова із зовнішньої політики Анатолій Черняєв, за сумісництвом ще й автор його промови про відставку, писав: «З СРСР того року насправді сталося те, що “у призначений час” ставалося й з іншими імперіями, коли закінчувався відведений їм історією потенціал». Привід падіння імперії не покидав голови Черняєва, коли він додав у чернетку промови Горбачова такі фрази, як «Найруйнівнішим у цій кризі є розпад державності» та «Ми — спадкоємці великої цивілізації». Однак він теж визнав марність будь-яких спроб урятувати імперію у стані занепаду. «Зусилля Горбачова врятувати Союз — це безнадійні судоми, — писав Черняєв у щоденнику в листопаді 1991-го, додаючи: — І взагалі все б нічого, якби не Україна, не Крим, який не можна віддати»⁶.

Радянський Союз розпався завдяки українському референдуму, зокрема й через те, що українці були серед небагатьох республік, які поставили питання незалежності на голосування. Горбачов підтримував ідею загальносоюзного референдуму про долю СРСР, проте його бажання проігнорували. Більшість республік, зокрема й Росія, просто сприйняли результати українського референдуму як вирок усьому СРСР. Ні Горбачов, ні Єльцин не уявляли собі Радянський Союз без його другої за значущістю республіки, ключового елементу російської імперської та радянської історії й міфології. Майбутнє відновлення імперського проекту в будь-якій формі залежало б від здатності Росії повернути Україну у своє лоно. «Без України Росія перестає бути імперією, але з Україною, підпорядкованою, а тоді підкореною, Росія стає імперією автоматично», — зауважив кілька років по тому Збігнев Бжезінський⁷.

МІФ ПОХОДЖЕННЯ

Більшість росіян вважають сьогодні, як вважали протягом багатьох століть, що їхня держава та нація виникли в Києві, центрі середньовічної держави, що її історики називають Київською Руссю. Маючи за центр сучасну українську столицю, та держава охоплювала значну частину нинішньої України, Білорусі та європейської Росії. Київська Русь, утворена в X столітті, пройшла процес роздріблення й не вистояла під навалами монголів у XIII столітті, проте змогла лишити по собі численні напівнезалежні держави. Наймогутнішими з них були Галицько-Волинське князівство на території сучасної України та Південної Білорусі, Великий Новгород, або Новгородська республіка, на північно-західних землях колишньої Київської держави й Володимирське, а пізніше Московське князівство в північно-східній частині Київської держави — історичне ядро сучасної Росії⁸.

Росіяни і справді можуть простежити походження своєї релігії, писемності, літератури, мистецтва, законів і — що надзвичайно важливо в домодерну епоху — своєї панівної династії саме з Києва. Більш проблематичними є спроби заявити про Київ як про джерело свого етносу, мови та народної культури. Мандрівники з Москви та Петербурга дивувалися в XIX столітті, що жителі Києва й околиць розмовляють іншою мовою, співають інших пісень і мають самобутню культуру. Однак особливого значення на той час це вже не мало, позаяк міф про походження Росії з Києва вкоренився у свідомості царського оточення ще наприкінці XV століття⁹.

Витоки цього міфу сягають перших років незалежного існування Великого князівства Московського, пізніше відомого як Московія. Його основи заклав московський правитель Іван III Великий, один із далеких нащадків київських князів, який встановив московське панування над величезною територією від Нижнього Новгорода на сході до Великого Новгорода, або просто Новгорода, на заході. Саме в розпал війни Івана з Новгородом, одним зі спадкоємців Київської Русі, народився міф про київське першородство Московії, і першопричиною його створення стали династичні

претензії. Іван оголосив себе спадкоємцем київських князів, претендуючи на право правити Новгородом. Він переміг новгородців у Шелонській битві 1471 року, а 1478-го приєднав республіку до свого князівства. Незалежна російська держава, народжена в боротьбі між Москвою та Новгородом, стала наслідком перемоги авторитаризму над демократією.

Військова перемога Івана над новгородцями звільнила його від татарських ханів, нащадків Монгольської імперії, чиє правління над Московією тепер стало суто номінальним. Татари намагалися завадити Іванові захопити Новгород — за іронією долі, захищаючи російську демократію, — проте марно, їм довелося відступити. Завоювання Новгорода також символізувало перемогу претензій Івана як законного спадкоємця київських князів. З часом він знову й знову використовуватиме цей уявний статус, щоб претендувати на ще більше російських, українських і білоруських земель. Потужний історичний міф про київські корені російської династії ліг в основу політики новоствореної незалежної Московії — політики завоювань¹⁰.

Іван III був першим правителем Московії, який намагався йменувати себе «царем», європейським словом, що означає «імператор», або правитель над правителями, і походить від імені Юлія Цезаря. Однак першим правителем, якого коронували на царя, став його онук, Іван IV Грозний. Іван III передав спадкоємцям не тільки авторитарний інститут князівської влади, який онук успішно перетворив на форму тиранії, а й міф про київське походження. Іван Грозний стверджував, що він нащадок імператора Августа, й цю генеалогічну лінію намагався простежити через київських князів аж до візантійських імператорів та їхніх римських попередників. Також він прагнув розширити терени Московського князівства за межі дідових володінь.

У 1550-х роках Іван IV завоював Казанське та Астраханське ханства, які, як і сама Московія, були наступниками колись могутньої Монгольської імперії. Роки правління над Московським, Казанським та Астраханським ханствами він рахував окремо. Завоювання волзьких ханств Іван уважав за своє головне досягнення, виправдовуючи так претензії на царський титул. Підкоривши ці ханства, Іван IV

повернув на захід, плануючи дійти до Балтійського моря й завоювати Велике князівство Литовське — іншу частину колись могутньої Київської Русі. Проте спроба розширити панування Московії на захід зазнала невдачі в Лівонській війні (1558—1583), коли Московії протистояла коаліція держав, у складі якої були Польща та Литва, що об'єдналися в Річ Посполиту, а також Швеція та Данія¹¹.

XVII століття почалося із захоплення Москви польськими військами та українськими козаками. У ці «Смутні часи» й після них Московія відокремилася від Києва та українських і білоруських земель не лише політично, а ще й релігійно. Московити більше не вважали киян за православних одновірців, вважаючи їхню віру несправедною, адже ті прийняли владу католицьких королів і були відкриті до західних впливів. Зазнавши поразки на полі битви, підірвана внутрішніми чварами, Московія на початку XVII століття забула про одержимість Києвом, його історією й тим виправданням, що було потрібне для дальших завоювань. Втім, це був лише відносно короткий антракт, а не кінець імперської вистави¹².

Одним із наслідків Лівонської війни в XVI столітті, що її програв Іван Грозний, став союз перед лицем московської загрози Королівства Польського з Великим князівством Литовським, до складу якого належали українські й білоруські землі. Унаслідок Люблінської унії (1569) була заснована Річ Посполита, ранньомодерна держава з обмеженою королівською владою та сильними центральним і місцевим сеймами. У межах угоди Польща встановлювала контроль над Україною та Києвом, а білоруські землі лишалися у складі Великого князівства Литовського. Цей поділ відіграватиме ключову роль у розвитку сучасних українців та білорусів як окремих національностей¹³.

Провідну роль у формуванні сучасної України відіграло козацтво — вільні прошарки суспільства та кріпаки-втікачі, які наприкінці XVI століття сформували потужну військову силу на пониззі Дніпра, на «нічийній землі» між Князівством Литовським, а згодом Королівством Польським і Кримським ханством, ще одним далеким нащадком Монгольської імперії. Під проводом гетьмана Богдана Хмельницького 1648 року козаки повстали проти польського

панування, прагнучи, як суспільний стан, політичних свобод і можливості безперешкодно сповідувати православ'я. Це криваве повстання, жертвами якого, зокрема, стали й українські євреї, завершилося створенням козацької держави.

Якщо новостворена держава хотіла встояти проти більших польських і литовських військ, вона потребувала союзників. Після понад п'яти років війни Хмельницький уклав союз із Московією, визнавши суверенітет царя в обмін на його військовий захист від ворогів України. У Переяславі в січні 1654 року була укладена угода між Хмельницьким і представниками царя. Вступаючи у війну проти Речі Посполитої, Московське царство прагнуло повернути землі, втрачені за Смутних часів на користь Польщі. Однак уже незабаром оживилися призабуті спогади про київську спадщину, і українських православних знову стали вважати за одновірців. Захист православних «братів» від католицьких польських правителів та відродження київських коренів московської династії стали легітимізаційними гаслами нового походу на захід¹⁴.

Історики XIX століття називали це «возз'єднання Русі». Їхні радянські наступники вітали це як «возз'єднання України з Росією» — фактичну кульмінацію української історії з її дальшою асиміляцією Росією. Багато українських істориків, зі свого боку, називали «возз'єднання» військовим союзом, особистою унією, ба навіть відвертим підкоренням. Справді, українці та росіяни на той час аж ніяк не становили один розділений народ.

Незабаром московити зайняли Білорусь і встановили залози в козацькій Україні, зокрема й у Києві. Почалося тривале поглинення Української козацької держави Московським царством, а також посягання на те, що козаки називали своїми «правами та вольностями» — елементами їхньої демократичної політичної культури. Українські козацькі еліти часто-густо вважали нові умови за неприйнятні, і 1708 року гетьман Іван Мазепа очолив повстання проти московського царя, а згодом імператора Петра I. Саме Петро змінив офіційну назву своєї країни з Московії на Росію (слово, що походить із візантійської традиції), проголосивши створення Російської імперії 1721 року.

Мазепа приєднався до війська шведського короля Карла XII, проте разом із новим покровителем зазнав поразки в Полтавській битві (1709), у самому серці земель українського козацтва. Перемога Москви в цій битві призвела до її перемоги у Великій Північній війні (1721), Російська імперія стала належати до провідних європейських держав із землями в Прибалтиці та Центральній Європі, а Річ Посполита фактично опинилася під її протекторатом. В Україні Петро обмежив козацьку автономію, скасувавши посаду гетьмана та передавши козацьку державу, або Гетьманщину, під юрисдикцію російського адміністративного органу, який отримав назву Малоросійська колегія¹⁵.

Імператриця Катерина II, яка правила з 1762 до 1796 року, остаточно знищила Гетьманщину й завершила інтеграцію козацтва до Російської імперії. Сталося це наприкінці XVIII століття, у розпал російсько-турецьких воєн, унаслідок яких під контролем Росії опинилися величезні території сучасного півдня України. Крим був анексований, а позаяк загроза кримськотатарських нападів зникла, терпіти українське козацтво та його демократичні інституції більше не було потреби. Козацькі полки ввійшли до лав російської імператорської армії, а під час нападу росіян на Запорізьку Січ у пониззі Дніпра (1775) були ліквідовані останні інститути вільного козацтва.

Після трьох поділів Польщі Катерина заявила права на всі білоруські й більшість українських земель. З нагоди другого поділу 1793 року навіть була відлита медаль із написом *Отторженная возвратих* (відторгнене повернула). Ішлося знову про землі, що колись належали Київській державі. Українські території, якими раніше керували козаки або поляки, крім західноукраїнських земель, що відійшли до Габсбурзької монархії, тепер входили до складу Російської імперії як провінції без особливих прав чи привілеїв.

У XIX столітті російські історики, зокрема найвпливовіший з них Василь Ключевський, стверджували, нібито після монгольської навали «збирання руських земель», або «возз'єднання Русі», московськими князями, а затим царями стало квінтесенцією російського історичного процесу. Така інтерпретація історії, що ґрунтується

на міфі про київське походження Росії, мала завершитися триумфальним возз'єднанням руських земель в одній російській державі, або, як казали під час революції 1917 року, «Росії єдиній і неділимій». За словами Ключевського, до середини XIX століття цей процес можна було вважати майже завершеним¹⁶.

Українське козацтво зі своєю державою та інститутами зникло. Однак не пам'ять про нього. У XIX столітті ця пам'ять стане могутнім знаряддям у руках людей, які створили сучасну українську націю. А новостворений український гімн починатиметься словами «Ще не вмерла Україна». І на увазі матимуть те, що, хоч духовна святиня — козацька держава — знищена, нація й далі існує¹⁷.

СХОДЖЕННЯ НАЦІЇ

Лише у XIX столітті Російська імперія постала перед ворогом, якого не змогла перемогти. Ім'я йому — націоналізм. Тоді Російську імперію сколихнули два польські повстання. Однак у довгостроковій перспективі головну загрозу імперській державності становив саме український рух, пробуджений імперськими кампаніями з придушення поляків. Якщо поляки чинили опір імперському пануванню, то українці загрожували єдності «возз'єднаної» імперії Катерини. Вони робили це, заявляючи про власну ідентичність, відмінну від російської.

Національне питання вперше гостро постало перед Російською імперією під час польського повстання 1830—1831 років. На початку XIX століття поляки, чия багатоетнічна держава Річ Посполита у другій половині XVIII століття була поділена між Росією, Пруссією та Габсбурзькою Австрією, здійняли проти цих імперій прапор модерного націоналізму. Саме вони першими вирішили, що нація може прагнути політичного суверенітету, навіть коли немає державного суверенітету. Ця ідея була виражена в першому рядку польського гімну, який став зразком для гімну українського: «Ще Польща не вмерла»¹⁸.

Імперія завдала удару у відповідь, викувавши власну модель націоналізму, тісно пов'язаного з Росією. У 1832-му, після першого польського повстання, новопризначений заступник міністра освіти, граф Сергій Уваров, запропонував імператору Миколі I тристоронню формулу, яка могла б стати наріжним каменем нової російської ідентичності. Сформувати цю ідентичність мала освітня система. Формула передбачала три складники, яких мусив дотримуватися кожен вірнопідданий царя: православ'я, самодержавство та народність. У минулому російські піддані зобов'язувалися бути вірними Богу, государю та вітчизні. Народність, яка замінила «вітчизну», стала не лише реакцією на зростання польського націоналізму, а ще й спробою наслідувати німецьке державотворення. На Уварова неабияк вплинули ідеї німецького історика та філолога Карла Вільгельма Фрідріха фон Шлегеля, послідовника Йоганна-Готфріда Гердера, який передбачав створення єдиної німецької держави на основі німецької нації, об'єднаної мовою та звичаями¹⁹.

В уяві Уварова імперська народність мала бути беззаперечно російською, але до неї належали б інші східнослов'янські спадкоємці Київської Русі — сучасні українці та білоруси. Населення цих двох регіонів було переважно православне, проте не без меншості, яка належала до уніатської (греко-католицької) церкви, створеної наприкінці XVI століття. Греко-католики, які жили на східних кордонах розділеної Речі Посполитої, дотримувалися православних обрядів, але визнавали верховенство римського папи. В очах Уварова вони були росіяни, але не православні, тому багато хто вважав їх піддатливими до польської повстанської пропаганди. «Проблему» розв'язали до кінця 1830-х років, коли уніатів примусово «возз'єднали» з Російською православною церквою. «Російську» народність, об'єднану вірністю царю, тепер єднала ще й релігія.

Підручники з історії, написані в дусі формули Уварова, де-факто узаконювали створення російської нації, об'єднаної в імперських кордонах і під владою царя. Імперський нарратив вбачав походження російської нації в середньовічному Києві княжої доби. Ту націю, розпорошену навалами іноземних загарбників, починаючи

від монголів і закінчуючи поляками, начебто знову об'єднали російські царі, щоб зробити консолідованою та непереможною²⁰.

Непохитною модель єдиної російської нації лишалася недовго. Наслідуючи поляків, уже незабаром прапор власного національного руху здійняли й українці. Імперія постала перед викликом зсередини тієї самої російської нації, яку намагалася вибудувати в протистоянні з поляками. У 1840-х роках київські інтелектуали на чолі з професором історії новоствореного університету Святого Володимира Миколою Костомаровим та викладачем малювання того самого університету Тарасом Шевченком створили підпільну організацію, яка заявляла про окрему українську націю. Спираючись на традиції козацької доби та історичні літописи, учасники цієї організації також захоплювалися українською мовою, звичаями та культурою простого народу. На думку Гердера та його послідовників, саме культура і стає коренем національної ідентичності.

Так зародився модерний український національний проект, значно загрозливіший для Російської імперії за польські повстання. На зміну монархіям та імперіям Романових і Габсбургів Костомаров пророкував створення слов'янської федерації, тож модель єдиної нації росіянам довелося коригувати. Сталося це після другого польського повстання (1863—1864), яке знову поставило під сумнів лояльність не лише поляків, а й українців та білорусів. Нова модель єдиної російської нації тепер була потрібна, позаяк допускали існування окремих «племен» — великоросів, малоросів (українців) та білорусів. Як заявляв консервативний російський публіцист Михайло Катков, усі вони розмовляли різними «діалектами» російської, але приводів сумніватися в єдності потрібної нації він у цьому не вбачав²¹.

Щоб зберегти цю удавану єдність, влада вирішила зупинити розвиток самостійних української та білоруської мов. Перша заборона на публікацію українською мовою будь-чого, крім фольклору, зокрема Біблії, релігійних текстів, букварів і шкільних підручників, була запроваджена 1863 року. Перенісши кілька змін, ця заборона діяла аж до першого десятиліття ХХ століття. Потім, під

час заворушень, спричинених революцією 1905 року, її скасували. Заборона україномовних видань затримала розвиток модерного українського національного проекту, але повністю придушити його не змогла. Українці Галичини, регіону, захопленого Австрією внаслідок поділів Польщі, публікували українською не лише власні твори, а й твори українських колег із підвладних Росії територій²².

Російська імперська влада ставилася з великою осторогою до подій на слов'янських землях одного зі своїх ключових суперників, Габсбурзької монархії (перетвореної після поразки Австрії від Німеччини 1866 року на дуалістичну Австро-Угорську монархію). Особливе занепокоєння провокувало населення трьох провінцій — Галичини, Буковини та сучасного Закарпаття, заселених етнічними українцями. Вони йменували себе русинами і протягом ХІХ століття розробили не один, а цілих три націєтворчі проекти.

Проект, створений у горнілі революції 1848 року, розглядав їх як окрему русинську національність, лояльну до Габсбургів, але з мінімумом зв'язків із рештою України.

Габсбурги підтримували русинський рух як противагу значно активнішому польському, однак, ослабнувши на тлі угорців, з якими тепер мали ділити владу, і програвши війну Німеччині, змушені були зробити фаворитами поляків. У відповідь деякі русинські діячі та їхні послідовники звернулися по підтримку до Петербурга, проголосивши себе належними до російської нації. Зародилося так зване москвофільство. Проте наступна генерація русинських діячів зреклася як габсбурзького, так і російського проектів, визнаючи русинів Австро-Угорщини як українців та будуючи мости з українським рухом у Російській імперії²³.

Російська імперська влада робила численні спроби підтримати москвофільський рух у Галичині та інших регіонах Габсбургів. Навіть субсидувала провідну москвофільську газету й надала прихисток лідерам руху, переслідуваним австрійською владою (австрійці вбачали в них царських агентів). Попри російську підтримку, наприкінці ХІХ століття москвофіли були значною мірою маргіналізовані прихильниками українського проекту. Галицькі українці